

Eleonora Jedlińska

Uniwersytet Łódzki

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata

Fenomen Jasi Reichardt – polskiej krytyczki sztuki w Anglii

Przekazane w 2015 roku przez Jasię Reichardt do warszawskiej Biblioteki Narodowej emigracyjne archiwum małżeństwa Franciszki (ur. w Warszawie 1907, zm. w Londynie w 1988) i Stefana (ur. w Płocku 1910, zm. w Londynie w 1988) Themersonów – koryfeuszy polskiej awangardy międzywojennej – zdecydowało o moim skupieniu uwagi właśnie na ofiarodawczyni. Trzy tomy dokumentów: rękopisów, listów, kalendarzy, rysunków, zdjęć, notatek stanowią obecnie materiał badawczy o fundamentalnej wartości. Opiekunka i spadkobierczyni dziedzictwa Themersonów ofiarowała do Biblioteki Narodowej także prace graficzne, negatywy filmowe, klocki drzeworytnicze oraz przedmioty, takie jak maszyna do pisania, czy kamera.

Jasia Reichardt urodziła się 13 listopada 1933 roku w Warszawie. Krytyczka o żydowsko-polskich korzeniach wywodzi się ze znamienitej rodziny o artystycznych tradycjach. Dziadek ze strony matki, Jakub Weinles był malarzem, jak pisze Jerzy Malinowski – „trzecim (obok Maurycego Trębacza i Leopolda Pilichowskiego) z warszawsko-łódzkich malarzy żydowskiej tradycji”¹. Jakub Weinles urodził się w 1870 roku w Starokonstantynowie, zmarł w Warszawie w 1938 roku²,

¹ Malinowski 2000: 53–54.

² Jakub Weinles (1870–1938) pochodził z zamożnej rodziny Żydów wołyńskich, która przenieśli się do Warszawy. Studiował w warszawskiej Klasie Rysunkowej u Wojciecha Gersona i w Monachium (pracownia Simona Hollósyego i Karla Marra). W 1898 roku wrócił do Warszawy. Jakub i Łucja mieli dwie córki, które zostały artystkami: Maria Chajkin (matka Jasi) i młodsza od siostry o siedem lat Franciszka Themerson.

W salonie Weinlesów spotykała się artystyczno-intelektualna elita Warszawy. Razem z Maurycem Trębaczem i Józefem Gabowiczem Jakub Weinles zorganizował w 1911 roku w Warszawie w Pasażu Simonsa przy ul. Długiej pierwszą zbiorową wystawę dzieł artystów żydowskich. Weinles tworzył w duchu malarstwa akademickiego, malował głównie portrety oraz malarstwo rodzajowe o tematyce żydowskiej, prawdopodobnie pierwszy podjął tematykę chasydzką. Większość obrazów Weinlesa spłonęła w pierwszych dniach września 1939 roku, podczas bombardowania Warszawy. Łucja Kaufman-Weinles, babka Jasi Reichardt, mieszkała wówczas przy ulicy Królewskiej, gdzie przechowywano obrazy Weinlesa. Do najbardziej znanych jego obrazów należą: *W synagodze*, *Modlący się Żydzi* (*Żydzi modlący się w Jom Kipur*).

ożenił się z pianistką Łucją z domu Kaufman, która była siostrą działającego w Paryżu malarza Leona (pseudonim Kamir) Kaufmana (1872–1933). Rodzicami Jasi (Janiny) byli Maryla Weinles-Chaykin³, pianistka, malarka i ilustratorka oraz Seweryn Chaykin (1898–1942?)⁴, inżynier architekt, zginął w Warszawie w niewyjaśnionych okolicznościach. Prawdopodobnie został zgładzony w Treblince. Wybitna artystka i pisarka awangardowa Franciszka Themerson była młodszą o siedem lat siostrą Maryli Weinles-Chaykin.

Tuż po niemieckiej inwazji na Polskę rodzina zmuszona została do opuszczenia swojego mieszkania znajdującego się w Warszawie przy ul. Piusa IX /Pięknej 25 m. 12. W październiku 1940 roku Łucja, Maryla Weinles-Chaykin i kilkulatnia Jasia przeniosły się do getta. Mieszkały przy ul. Śliskiej 7 m. 10⁵. Kilka dni przed tzw. Wielką Akcją Likwidacyjną w lipcu 1942 roku udało się wywieźć dziecko i babkę ambulansem z getta do Otwocka, gdzie znalazły tymczasowe schronienie. Jasia zmieniła wówczas nazwisko na Maria Janina Cegłowska. Przez cały okres zamknięcia w getcie Maryla wymieniała korespondencję (przekazywaną przez znajome osoby) – były to głównie kartki pocztowe – z siostrą Franciszką, która w tym czasie przebywała najpierw we Francji, a następnie w Anglii⁶. Trwająca dwa i pół roku korespondencja, stała się podstawą wspomnień spisanych przez Jasię Reichardt i wydanych

³ Maryla Weinles-Chaykin (Warszawa 1900-Treblinka 1942) ilustrowała m.in. czasopisma dla dzieci: „Małe Pisemko”, „Płomyk”, „Żywe Literki”, „Tygodnik Ilustrowany dla Dzieci Najmłodszych”. „Do najważniejszych czasopism [ilustrowanych przez matkę Jasi – E. J.] należą «Małe Pisemko» – wspomina swoje warszawskie dzieciństwo Jasia Reichardt – i «Płomyk». Jest w nich wiele ilustracji wykonanych przez Marylę i Franciszkę, a także opowiadania Stefana Themersona”. Reichardt 2018: 15.

⁴ Seweryn Chaykin zmienił swe rodowe nazwisko z Chajkin na Chaykin.

⁵ Reichardt 2018: 45.

⁶ Korespondencja przekazywana była z Warszawy przez znajomych, którzy następnie (czasem przepisując dostarczone im z getta kartki) wysyłali listy do Lizbony, a stamtąd do Paryża i do Londynu).

w Londynie w 2012 roku pt. *15 Journeys: Warsaw to London*. W zachowanej korespondencji między siostrą i matką znajduje się kilka listów adresowanych do Teresy Żarnowerówny (Warszawa 1897– Nowy Jork 1949) i kilka jej listów, artystka wówczas, w oczekiwaniu na wizę amerykańską, przebywała w Lizbonie. Żarnowerówna – jak pisze Jasia Reichardt – była pośredniczką w przesyłaniu dalej listów do Franciszki i Stefana Themersonów, najpierw do Francji (wyjechali w 1938 roku) i potem do Anglii. Ostatnia kartka z getta od Łucji do Franciszki opatrzona jest datą 20 czerwca 1942⁷.

Po wojnie, w odpowiedzi na ogłoszenie zamieszczone w gazecie, Jasia Reichardt została odnaleziona przez siostrę jej ojca; niebawem opiekę nad dziewczynką przejęło wujostwo Franciszka i Stefan Themersonowie mieszkający w Londynie⁸. W Anglii otrzymała bardzo staranne wykształcenie: uczyła się w postępowej Dartington Hall School w hrabstwie Devon: „Wiem, co chcę robić: chcę reżyserować sztuki teatralne, wystawiać dowcipne, wyrafinowane intelektualnie spektakle” – pisze w swych wspomnieniach⁹.

Latem 1951 roku podjęła studia w Old Vic Theater School w Bristolu w zachodniej Anglii, na kursie reżyserii: „Szkoła mieści się w West Dulwich; kierują nią Michael Saint-Denis, Glen Byam Shaw i George Devine” – notuje Jasia¹⁰. Szkoła została zamknięta, a po kilku latach pracy w różnych instytucjach Jasia uzyskała stanowisko redaktora naczelnego w „British Welding Journal” [Brytyjskim Magazynie Spawalniczym].

Historia spisana przez Jasię Reichardt, ta wojenna i ta powojenna, układa się jak okrutna baśń, z charakterystycznym dla tej konwencji literackiej szczęśliwym zakończeniem. Autorka książki, dzięki dobrym ludziom, determinacji rodziców, odwadze swej babki Łucji, przeżyła Zagładę, została odnaleziona przez rodzinę, w 1946 roku wyjechała do Londynu, tam otrzymała świetne wykształcenie, wielkie uznanie jako historyczka i krytyczka sztuki, kuratorka wystaw. . . A przecież historia opowiedziana przez Jasię baśnią nie jest: *Piętnaście podróży z Warszawy do Londynu* to opowieść spisana po wielu latach na podstawie przechowanych przez Franciszkę listów, kierowanych z warszawskiego getta do Londynu, nielicznych fotografii i własnych wspomnień. Do Franciszki Themerson piszą jej siostra Maryla i matka Łucja, Jasia niekiedy dopisuje kilka zdań. Piszą – świadome, że listy są cenzurowane

– o wojennej codzienności za murami getta. Jasia Reichardt, przytaczając listy wymieniane między Warszawą a Londynem, przypomina, że największe szanse na przetrwanie mieli Żydzi zamożni, należący do inteligencji, mający przyjaciół, kontakty. Autorka zdaje sobie sprawę, że jej sytuacja w getcie i poza nim była uprzywilejowana: rodzinne powiązania, szczególnie pozycja Themersonów w środowisku polskich intelektualistów i artystów jeszcze przed wojną wpłynęły na świadomość, że podstawowym celem jej działalności – właśnie dlatego, że przeżyła – jest zachowanie dziedzictwa Themersonów.

Doskonałe wykształcenie uzyskane w Anglii, znajomości obojga Themersonów osiadłych już na Wyspach, być może pomogły Jasi Reichardt otworzyć drzwi do brytyjskich pism poświęconych sztuce. W latach 50. pracowała jako asystentka dyrektora „Art News and Review”. Magazyn został założony w 1947 roku przez dra Richarda Gainsborough (1896–1969), znanego – jak pisze autorka *Piętnaście podróży z Warszawy do Londynu* – jako dr G.¹¹. Podstawowym zadaniem pisma było zamieszczanie informacji (i recenzji) o bieżących wystawach sztuki najnowszej na Wyspach Brytyjskich. Gainsborough kierował „Art News and Review” do swej śmierci w wieku 73 lat. Pismo istnieje do dziś pod nowym tytułem „The Art Review”. Pierwszym redaktorem był Bernard Denvir (1917–1994)¹², który wpadł na pomysł, by zaprosić młodych artystów do namalowania autoportretów, następnie zamieszczanych na okładce wraz z towarzyszącymi im artykułami. Często autoportrety i artykuły publikowane były przy okazji wystawy zaproszonych twórców. Współpraca z osobowościami powojennej brytyjskiej sztuki, atmosfera niezależności intelektualnej panująca w redakcji „Art News and Review” i osobiste podejście do artystów miały zapewne istotny wpływ na młodą historyczkę sztuki. Pierwszym artykułem opublikowanym przez krytyczkę jest tekst poświęcony Richardowi Smithsowi. Jasia Reichardt pisze siedem recenzji – na życzenie Gainsborougha – do jednego numeru:

Mam siedem pseudonimów. Najlepsze artykuły publikuję jako Clifford N. Wright, a potem, według hierarchii ważności:

⁷ Reichardt 2018: 88.

⁸ Paskett 2020: 1.

⁹ Reichardt 2018: 125.

¹⁰ Reichardt 1974: 41. Reichardt 2018: 125.

¹¹ Jednym z najważniejszych przesłań dra Richarda Gainsborough, przekazywanym współpracownikom, było jego przekonanie, że „artyści są zarówno ojcami, jak i dziećmi sztuki i że służenie artystom oznacza zachowanie sztuki”. Po śmierci Richarda Gainsborough w 1969 roku kierownictwo nad pismem przejął John Gainsborough, syn Richarda, architekt. Prowadził pismo do 1978 roku.

¹² Bernard Denvir (1917–1994), krytyk sztuki, pisarz był wraz z Richardem Gainsborough współzałożycielem „Art News and Review” w 1947 roku.

Jasia Reichardt, Janet Ceglo, Melousine Alexander, Mark Sebastian, Anton Brodник i Orlando Kokoschka¹³.

Gdy w roku 1959 dr Gainsborough zachorował, Jasia objęła tymczasowo kierownictwo pisma, nadając mu bardziej awangardowy profil.

Kiedy dr G. wraca po kilku miesiącach do pracy na biurku Orlando Kokoschki znajduje się stos korespondencji; jego jest niemal puste: „Zwalnia mnie z dwutygodniowym okresem wypowiedzenia. Póki mam jeszcze zatrudnienie, pospiesznie wstępuję do AICA i do National Union of Journalists”¹⁴. Od roku 1960, już jako niezależny krytyk sztuki, publikowała w takich pismach, jak: „Apollo”, „Architectural Design”, „Art d’Aujourd’hui”, „Metro” i innych.

Ważnym etapem aktywności Jasi Reichardt (lata 1959–1975) była praca kuratorska w Grabowski Gallery¹⁵ w Chelsea, znanym w Londynie miejscu, gdzie promowani byli młodzi artyści awangardowi¹⁶. Początek lat 60. w karierze Jasi wiązał się z objęciem redakcji serii książek zatytułowanej *Art in Progress*. W latach 1963–1971 Reichardt pełniła obowiązki zastępcy dyrektora ICA (Institute of Contemporary Arts) w Londynie:

Otwarta na nowe pomysły eksperymenty instytucja umożliwia mi organizowanie wystaw, jakich nie było w Londynie nigdy przedtem. Są wśród nich: *Between Poetry and Painting* – wystawa poezji konkretnej; *Cybernetic Serendipity* – o sztuce i komputerach; *Fluorescent Chrysanthemum* – wystawa poświęcona japońskiemu designowi, animacji i muzyce oraz *Play Orbit* – wystawa zabawek wykonanych przez artystów¹⁷.

¹³ Reichardt 2018: 126.

¹⁴ Reichardt 2018: 126.

¹⁵ Grabowski Gallery, założona w 1959 roku w Londynie przez Mateusza Grabowskiego (1904–1976), polskiego farmaceutę, który do Anglii przybył w 1940 roku jako oficer Polskich Sił Zbrojnych. W Grabowski Gallery prezentowano, niejako antycypując ich sukces, prace brytyjskich twórców pop-artu. Grabowski wspierał młodych artystów z całego świata. Do współpracy zapraszał tak wybitnych krytyków sztuki, jak Herbert Read i właśnie Jasia Reichardt. Po zamknięciu Galerii w 1975 roku wspinała kolekcję dzieł kupowanych i często darowanych Grabowskiemu przez artystów kolekcjoner przekazał Muzeum Sztuki w Łodzi i Muzeum Narodowemu w Warszawie (wymienić należy tu takie nazwiska jak np.: Pauline Boty, Jan Berdyszak, Derek Boshier, Wojciech Fangor, Frank Bowling, David Hockney, Allen Jones, Bridget Riley, David Saunders i wielu innych). Dzięki tej donacji Muzeum Sztuki otrzymało 238 dzieł 128 artystów. Jasia Reichardt współpracowała z Grabowski Gallery przez szesnaście lat, do momentu zamknięcia galerii.

¹⁶ Reichardt 2020: 2.

¹⁷ Reichardt 2018: 127.

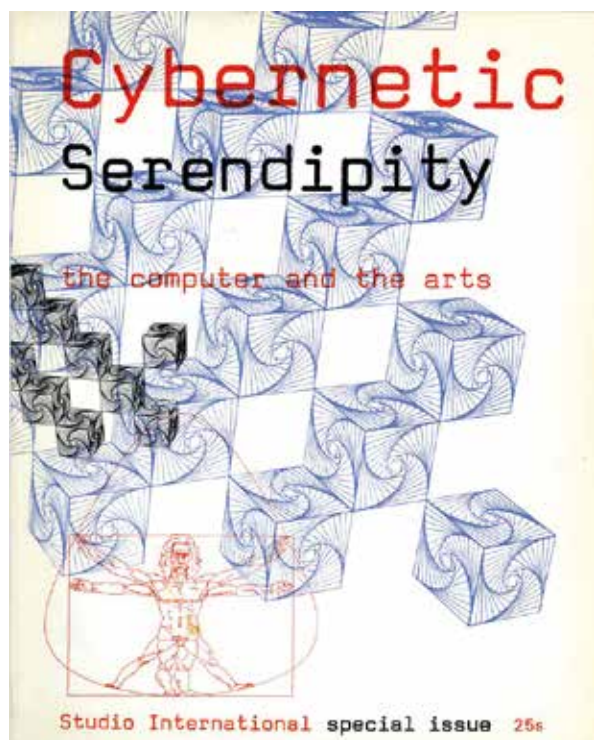
Il. 1. Jasia Reichardt podczas rozmowy z dyrektorem Institute of Contemporary Arts w Londynie Gregorem Muirem i historyczką sztuki Anne Massey podczas otwarcia siedziby ICA przy Dover Street, 1950. Fotografia dzięki uprzejmości Tate Moderne, Londyn 1950

ICA był jedną z najważniejszych instytucji w Londynie, gdzie swe pierwsze wystawy mieli m.in. Richard Hamilton i Eduardo Paolozzi. W 2014 roku została wydana książka pt. *Institute of Contemporary Arts 1946–1968*, autorstwa Gregora Muira i Anne Massey, poświęcona czterdziestoletniej działalności ICA w Londynie (il. 1).

W 1968 roku była kuratorką wystawy *Fluorescent Chrysanthemum* – pierwszej w Londynie prezentacji współczesnej eksperymentalnej sztuki japońskiej¹⁸. W tym samym 1968 roku zorganizowała przełomową ekspozycję *Cybernetic Serendipity: the Computer and the Arts* (il. 2); redagowała specjalny numer magazynu „Studio International”¹⁹. Wystawa *Cybernetic Serendipity* prezentowana była w Institute of Contemporary Arts w Londynie od 2 sierpnia do 20 października 1968 roku, wywołując zainteresowanie całego artystycznego świata, następnie przeniesiona została do Stanów Zjednoczonych do Corcoran (Annex) Gallery of Art w Waszyngtonie (16 lipca – 20 października 1969 roku), a pod nazwą *Exploratorium* – do San Francisco (1 listopada – 18 grudnia 1969 roku). Pokaz był wielkim sukcesem kuratorki

¹⁸ Por. ICA Bulletin. <https://archive.ica.art/bulletin/fluorescent-chrysanthemum-revisited> [dostęp: 11.01.2022].

¹⁹ Manovich 2000: 567–569, 571–575; Higgins, Kahn 2012: 119; Reichardt 1968: 176–177.

Il. 2. Plakat wystawy, której kuratorem była Jasia Reichardt, *Cybernetic Serendipity* w Institute of Contemporary Arts, London (2 sierpnia 1968 – 20 października 1968). Projekt plakatu: Franciszka Themerson, źródło reprodukcji: <https://cyberneticserendipity.net/post/7225442960/exhibition-poster-by-franciszka-themerson> [20.01.2022]

i artystów tworzących sztukę wskazującą jej powiązania z nauką. Jeden z fragmentów ekspozycji dotyczył algorytmów i urządzeń do generowania muzyki. W zespół prezentowanych obiektów autorka włączyła broszury opisujące algorytmy, inne zawierały efekty dźwiękowe i zapisy muzyczne powstałe w komputerach. Brytyjski inżynier i kompozytor Peter Zinovieff (1933–2021) użył niektórych swoich urządzeń studyjnych zwiedzającym, by mogli mówić, nucić lub śpiewać do mikrofonu, tymczasem skonstruowane przez niego urządzenia „improvizowały” utwór muzyczny, powstały na podstawie melodii podawanej przez widzów. Absolutne nowatorstwo ekspozycji, rewolucjonizującej sposób prezentowania prac współczesnych artystów, a przede wszystkim wskazanie całkiem nowych obszarów sztuki integralnie związanej z nauką, wedle koncepcji Jasi Reichardt, zapoczątkowało nowe obszary badawcze w relacji sztuki i nauki. Dominującą częścią wystawy były maszyny i instalacje. Kolejny znaczący twórca, który został przez Jasię zaproszony do udziału w wystawie to Gordon Pask (1928–1996) – autor zespołu tzw. rzeźb mobilnych (*Colloquy of Mobiles*, 1968). Jego praca składała

się z interaktywnych elementów, pozwalających widzom włączyć się do rozmowy z maszyną. Wiele urządzeń Paska, demonstrowanych na wystawie *Cybernetic serendipity: the computer and the arts*, wspólnie tworzyło „przestrzeń kinetyczną”, jednocześnie wyświetlając ruchome obrazy. Bruce Lacey (1927–2016) przedstawił zdalnie sterowane roboty. Udział w pokazie był istotnym szczeblem kariery koreańsko-amerykańskiego artysty Nam June Paika (1932–2006), który przedstawił pracę *Robot K-456* oraz telewizory pokazujące zniekształcone obrazy. Jean Tinguely (1925–1991) zademonstrował tzw. maszyny malarskie (*Métamatics*) – kinetyczne maszyny rzeźbiarskie; artysta – spadkobierca dadaizmu początku XX wieku – krytykował, niekiedy po prostu wyśmiewał często bezmyślną nadprodukcję dóbr materialnych w zaawansowanym technologicznie społeczeństwie przemysłowym w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej. W kolejnych działach wystawy prezentowano „zdolność” komputerów do tworzenia tekstów. Jeden z komputerów (twórcami byli Alison Knowles i James Tenney) „pisał” haiku, inny opowiadania dla dzieci; inny „tworzył” filmy, jeszcze inny grafiki, plakaty, obrazy symulujące dzieła Mondriana. . . W tygodniku „Time” została zamieszczona informacja, że wystawę w Londynie odwiedziło ponad 40 tys. osób²⁰. Z inicjatywy Jasi Reichardt, a także w uznaniu światowego sukcesu pokazu zostało utworzone British Arts Society, kontynuujące badania nad łącznością sztuki, nauki i technologii²¹.

W latach 1965–1977 Jasia dla BBC prowadziła cykliczny program artystyczny pt. *Critics Forum*. Przez wiele lat współpracowała z mężem Nickiem Wadleyem (1935–2017) – artystą, poetą, krytykiem sztuki i wielbicielem twórczości Themersonów, którym oboje poświęcili wiele artykułów²². Regularnie publikowała w piśmie „New Scientist”.

W latach 1974–1976 była dyrektorem prestiżowej Whitechapel Art Gallery w Londynie („i to była moja ostatnia normalna posada”²³). Whitechapel Art Gallery została założona w 1901 roku; zadaniem jej było uprzystępnienie współczesnej sztuki

²⁰ *Cybernetic Serendipity* 1968 [dostęp: 14.01.2022].

²¹ W 2014 roku w ICA miała miejsce retrospektywna wystawa *Cybernetic serendipity: A Documentation*, w ramach której pokazano dokumenty, fotografie instalacji, recenzje prasowe i publikacje książkowe. W roku 2020 paryskie Centre Pompidou wystawiło replikę *Colloquy of Mobiles* Gordona Paska z 1968 roku. Pracę zrekonstruowali w 2018 roku Paulo Pangaro i TJ Mc Leisch, <https://www.colloquyofmobiles.com/> [dostęp: 14.01.2022].

²² <https://www.tate.org.uk/art/artists/stefan-themerson-17672/nick-wadley-on-stefan-themersons-table-ran-away-woods> [dostęp: 14.01.2022].

²³ Reichardt 2018: 128.

Il. 3. Jasia Reichardt po ceremonii nadania tytułu doktora honoris causa, Middlesex University, 30 lipca 2015, fot. Simon O'Connor, źródło fotografii: <https://www.mdx.ac.uk/news/2015/07/writer-on-art-receives-an-honorary-degree-from-middlesex-university> [20.01.2022]

mieszkańcom wschodniego Londynu. Jedną z pierwszych wystaw w Whitechapel była prezentacja w 1939 roku dzieła Pabla Picassa *Guernica*. To było miejsce, gdzie w 1958 roku odbył się pierwszy znaczący pokaz obrazów Jacksona Pollocka. Na początku lat 70. Tam też eksponowano prace Davida Hockneya, Gilberta & George'a i Richarda Longa. Jasia Reichardt przez wiele lat wykładała w Architectural Association w Londynie oraz w innych wyższych uczelniach, m.in.: Bartlett School of Architecture, University Collage London, Middlesex University (w 2015 roku została doktorem *honoris causa* Middlesex University) (il. 3). W 1988 roku w Tokyo Metropolitan Museum of Photography zorganizowała wystawę zatytułowaną *Electronically Yours*, poświęconą sztuce tworzenia portretu elektronicznego. W latach 1989–1998 pełniła funkcję dyrektora Biennale Artec w Tokio, poświęconego związkom sztuki i technologii.

Osobną, niezwykle istotną pracą Jasi Reichardt była jej – realizowana od 1988 roku – opieka nad archiwum Franciszki i Stefana Themersonów. Ich awangardowa oficyna wydawnicza Gaberbocchus Press, założona w 1948 roku, uaktywniła specjalną przestrzeń oddaną artystom zainteresowanym naukami ścisłymi oraz naukowcom technologom, próbujących łączyć odkrycia naukowe technologii ze sztuką.

W roku 1957, w piwnicy budynku przy 42a Formosa Street w Maida Vale, w którym znajduje się biuro wydawnictwa, Themersonowie urządzają Gaberbocchus Common Room, miejsce spotkań osób pasjonujących się nauką i sztuką. Przez następne dwa lata odbywają się tam pokazy filmów, wykłady, czytanie sztuk, recitale i dyskusje. To tam spotykam się po raz pierwszy z kierunkiem, który później zacznie być określany jako pop-art; tam poznaję cybernetykę i tam mogę

połączyć zamiłowanie do awangardy z zainteresowaniem technologią i nauką²⁴.

Wydawnictwo Gaberbocchus Press zostało założone, jak zaznacza Jasia Reichardt – po to, aby twórcy mogli realizować rozpoczęty jeszcze w dwudziestoleciu program popularyzacji na świecie artystów, pisarzy, poetów awangardowych. Celem Wydawnictwa, działającego do 1979 roku²⁵, było publikowanie książek o niekonwencjonalnej treści i takiejż szacie graficznej. Gaberbocchus Press jednocześnie było miejscem spotkań artystów, naukowców, miejscem gdzie odbywały się prezentacje utworów literackich, koncerty, wystawy, dyskusje i odczyty.

Themersonowie w 1943 roku zrealizowali dla Działu Filmowego Ministerstwa Informacji i Dokumentacji Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie dwa antyhitlerowskie filmy krótkometrażowe. Film *Calling Mr Smith*²⁶ był apelem skierowanym do zwykłego obywatela Wielkiej Brytanii, aby zainteresował się narastającym terrorem hitlerowskim w okupowanych przez Niemców krajach. Materiał wyjściowy stanowiły fotografie i fragmenty filmów dokumentalnych z czasu II wojny światowej. Drugi film, zatytułowany *The Eye & the Ear*, zrealizowany został w latach 1944–1945. Tu ruchome obrazy poruszają się w rytm wybranych pieśni Karola Szymanowskiego skomponowanych do słów Juliana Tuwima²⁷.

²⁴ Reichardt 2018: 125.

²⁵ Po 1979 roku Wydawnictwo, na prośbę Themersonów, zostało przekazane Uitgeverij De Harmonie, był to holenderski, działający w Amsterdamie, niezależny dom wydawniczy, założony w 1972 roku przez zaprzyjaźnionego z Themersonami Jaco Groota. W Wydawnictwie publikowali m.in.: Alfred Jarry (pierwsze angielskie wydanie *Króla Ubu*), Raymond Queneau, Kurt Schwitters, Raoul Haussmann, Anatol Stern, Bertrand Russell; wydane zostały wiersze polityczne Heinricha Heinego, czy także po raz pierwszy wydane w przekładzie angielskim *Kaligrama* Guillaume'a Apollinaire'a. Wiele z publikacji, zarówno autorstwa Themersonów, jak i innych twórców, było ilustrowanych przez Franciszkę (np. Russella *The Good Citizen's Alphabet / Elementarz dobrego obywatela*). 15 czerwca 2012 roku w Londynie (w Queen Mary University of London) odbyła się konferencja *Wizje awangardy: Themersonowie i Gaberbocchus Press*. Celem jej było przedstawienie życia i twórczości Franciszki i Stefana Themersonów w odniesieniu do innych wielkich postaci i tendencji światowej awangardy.

²⁶ *Calling Mr Smith*, Wielka Brytania/Polska 1943, scenariusz, reżyseria, zdjęcia, montaż Franciszka Themerson, Stefan Themerson; muzyka Jan Sebastian Bach, Fryderyk Chopin, Karol Szymanowski; produkcja Franciszka Themerson & Stefan Themerson przy współpracy Biura Filmowego Ministerstwa Informacji i Dokumentacji RP w Londynie, czas 11 min.

²⁷ *The Eye & the Ear*, Wielka Brytania, 1944–1945, scenariusz, reżyseria, zdjęcia, montaż Bruce Graeme, Franciszka Themerson, Stefan Themerson przy współpracy Biura Filmowego Ministerstwa Informacji i Dokumentacji RP w Londynie, czas 10 min.

*

Po śmierci Franciszki i Stefana Themersonów w 1988 roku, współpracując z Nickiem Wadleyem, Jasia Reichardt skoncentrowała się na pracy nad Archiwum Themersonów (opracowywanie zakończone zostało w 2014 roku). Powstał ośmiotomowy katalog, ponad trzy tomy dokumentów:

Przez wiele lat czułam, przekazując Archiwum Bibliotece Narodowej, wielką odpowiedzialność za całą spuściznę Themersonów [. . .] nie tylko dlatego, że to moja rodzina, ale także dlatego, że ich praca jest tak interesująca. Nauczyłam się wiele o ludziach, których znali przed wojną, postaci świata artystycznego. Ważną częścią archiwum są dokumenty z emigracji, z Londynu. Wszystko zapisywali w kalendarzykach i notatkach. Archiwum to nie tylko historia, to życie. Ono musi żyć²⁸.

Nie sposób wymienić, tym bardziej analizować, dzieł artystów (np. *Twenty years of symbiosis between art and science*, „Art and Science” 1974, 1: 41–53; *Pop Art and After* (ed.) Steven Henry Madoff, w: *Pop Art: A Critical History – Documents of Twentieth-Century Art*, University of California Press, 1997²⁹), książek (np. *The computer in art*, Studio Vista, 1971), opracowań (np. *Magdalena Abakanowicz*, New York: Abbeville Press, 1982; *Magdalena Abakanowicz – Bronze Sculptures*, Yorkshire Sculpture Park & Oriel Mostyn Lklandudno, Yorkshire 1995–1996); przekładów (np. Tytus Czyżewski, *Mechanical Garden*, Bernard Stone and Raymond Danowski, the Turret Bookshop, 1992), szkiców autorstwa Jasi Reichardt, jednej z najważniejszych postaci międzynarodowego życia artystycznego, w artykule, który sygnalizuje zaledwie jej rozliczne, wysokiej wagi dokonania; pozostaje mi wyszczególnić kilka, odsyłając jednocześnie do Archiwum Jasi Reichardt, przechowywanego (i wciąż uzupełnianego) w jej londyńskim domu w Belsize Park w Londynie.

Kończąc tekst, przywołam fragmenty listu Jaromira Jedlińskiego, wysłanego do mnie 14 stycznia 2022 roku. Jaromir mieszkał w Londynie na przełomie 1983 i 1984 roku i wówczas poznał i zaprzyjaźnił się z Jasią Reichardt, a także z Franciszką i Stefanem Themersonami oraz Marion

i Michaelem Kidnerami, mieszkającymi w Hampstead nieopodal Belsize Park.

Jasia [. . .] pozostaje skarbnicą wiedzy i doświadczenia historyczno-artystycznego. Przy tym wszystkim jest osobą o niezwykłym ciepłe, prowadzącą więcej niż „salon artystyczny” – przyjazny dom i miejsce niezapomnianych spotkań przedstawicieli międzynarodowych kręgów artystyczno-intelektualnych. Moje kontakty z Jasią i Nickiem [Wadleyem – E. J.] trwały przez lata. Każdorazowo, będąc w Londynie, odwiedzałem ich dom. Pośredniczyłem też w ich kontaktach z paroma osobami z Polski zainteresowanymi czy to historią awangardy, czy londyńską sceną artystyczną, czy szczegółowymi tematami, w których Jasia była nieocenioną znawczynią, jak właśnie dorobek twórcy Themersonów, angielski pop-art, tematy sytuujące się na styku dziedzin sztuki i nauki, cybernetyka, kultura masowa etc.

Kolejnym stopniem uobecnienia (i umocnienia) dokonania Jasi Reichardt w obszarze polskiej i brytyjskiej krytyki artystycznej, jej prac popularyzujących twórczość polskich artystów za granicą (np. Franciszki i Stefana Themersonów, Magdaleny Abakanowicz, Tadeusza Kantora), jej zainteresowania dla powiązań sztuki i nauk ścisłych winno być opracowanie od lat tworzonego przez nią londyńskiego Archiwum Jasi Reichardt.

Bibliografia

- Higgins, Kahn 2012 = Hannah Higgins, Douglas Kahn (ed.), *Mainframe experimentalism: Early digital computing in the experimental arts*, Berkeley, CA: University of California Press 2012: 119
- Malinowski 2000 = Jerzy Malinowski, *Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2000: 53–54
- Manovich 2000 = Lev Manovich, *The Key Texts on Digital Art: 1970–2000*, „Leonardo” 2000: 567–569, 571–575
- Paskett 2017 = Zoe Paskett, *Persecution and survival: One family, three cities, six years of war*, „Ham & High” 2017 (9.03.) [dostęp: 14.10.2020]
- Reichardt 1968 = Jasia Reichardt (ed.), *Cybernetic Serendipity, the computer and the arts*, „Studio International” 1968, 11: 176–177
- Reichardt 1974 = Jasia Reichardt, *Twenty years of symbiosis between art and science*, „Art and Science”, 1974: 41
- Reichardt 2012 = Jasia Reichardt, *15 Journeys: Warsaw to London*, Dalkey Archive Press, 2012

²⁸ <https://culture.pl/pl/artykul/archiwum-themersonow-w-bibliotece-narodowej> [dostęp: 15.01.2022].

²⁹ Antologia *Pop-Art: A Critical History – Documents of Twentieth-Century Art*, ed. Steven Henry Madoff, wydana w 1997 roku, mieści teksty tak znaczących dla sztuki współczesnej krytyków i historyków sztuki, jak: Lawrence Alloway, John Coplans, Donald Judd, Max Kozloff, Gerald Nordland, Peter Plagens, Barbara Rose, Robert Rosenblum, John Russell, Gene Swenson and Sidney Tillim.

Reichardt 2018 = Jasia Reichardt, *Piętnaście podróży z Warszawy do Londynu*, przekład Joanna Błachnio, Muzeum Sztuki w Łodzi, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 2018: 15

Reichardt 2020 = Jasia Reichardt, *Inner Image – Works by the Leicester Group*, Grabowski Gallery, „Retrieved” 2020, 5: 2

Źródła internetowe

[https://thereaderwiki.com/en/Jasia_Reichardt:_Persecution_and_survival:_One_family,_three_cities,_six_years_of_war,_„Ham_&_High”_2017_\(9.03.\)](https://thereaderwiki.com/en/Jasia_Reichardt:_Persecution_and_survival:_One_family,_three_cities,_six_years_of_war,_„Ham_&_High”_2017_(9.03.)) [dostęp: 9.01.2022]

<https://artreview-27-sep-1969-richard-gainsborough-pierre-rouve/> Pierre Rouve, 27 września 1969, „Arts Review” [dostęp: 10.01.2021]

ICA Bulletin. <https://archive.ica.art/bulletin/fluorescent-chrysanthemum-revisited> [dostęp: 11.01.2022]

[https://archive.ica.art/whats-on/cybernetica-serendipity-documentaion / Cybernetic Serendipity \(1968\), „Time” 1968–10–06](https://archive.ica.art/whats-on/cybernetica-serendipity-documentaion/Cybernetic_Serendipity_(1968),_„Time”_1968–10–06). Zarchiwizowane na podstawie oryginału 23 lutego 2009 r. [dostęp: 14.01.2022]

<https://www.colloquyofmobiles.com/> [dostęp: 14.01.2022]

<https://www.tate.org.uk/art/artists/stefan-themerson-17672/nick-wadley-on-stefan-themersons-table-ran-away-woods> [dostęp: 14.01.2022]

<https://culture.pl/pl/artykul/archiwum-themersonow-w-bibliotece-narodowej> [dostęp: 15.01.2022]

Summary

The phenomenon of Jasia Reichardt – a Polish art critic in Great Britain

Jasia Reichardt was born Warsaw in 1933. Her mother (Maryla Weinles) was an illustrator and pianist, and her father (Seweryn Chaykin) an architect and engineer. It was an important family with artistic traditions. Franciszka Themerson was Maryla’s younger sister and Stefan (Franciszka’s husband) was her uncle. An assimilated middle-class Jewish family, they were overwhelmed by the German invasion of Poland in 1939 and were incarcerated among the capital’s Jewish population in the Warsaw Ghetto. In 1942 Jasia was smuggled out. Her parents were murdered in the Holocaust (in Treblinka), her grandmother committed suicide. Jasia was hidden under an assumed identity by a series of Poles. After the Second World War (1946) Jasia moved to England, to London, where Franciszka and Stefan lived. She received a very good education. Jasia Reichardt is a British art critic, curator, art gallery director, teacher. She is a specialist in the emergence of Computer Art. This

article is a text that heralds the deeper research required by the abundance of published and unpublished materials. I would like to present the work of Jasia Reichardt, both in terms of organising exhibitions and in her research into the art that came into being in England before her eyes. She was an assistant at the ICA, and the director of the Whitechapel Art Gallery (1974–1976). In 1968 she created the exhibition *Fluorescent Chrysanthemum*, the first presentation of contemporary experimental Japanese art in London, as well as the groundbreaking exhibition “Cybernetic Serendipity: the Computer and the Arts”. From 1965 to 1977 she conducted an arts programme for the BBC called “Critics’ Forum”. An important task of Jasia Reichardt’s since 1988 has been her care for the archive of Franciszka and Stefan Themerson. In 2015 she handed over the Themerson Archive to the National Library in Warsaw.